

Naučna relevantnost i društvena aktuelnost komparativnog sociološkog istraživanja svojine i preduzetništva u prelaznom periodu

SLOBODAN VUKIĆEVIĆ

Filozofski fakultet

Nikšić

1. Sociološka skica "prirode" socijalizma (ili: prelaz iz čega)

Povratak sociologije ontološkim pitanjima društva (a time i čovjeka) znači zahvatanje suštine društva i društvenih pojava. Ljudi odnosno pojedinci su akteri ali je nesporno da se njihovo djelovanje nužno odvija u određenom obliku ljudske zajednice koja predstavlja posebnu, realnu sferu stvarnosti nesvodivu na bilo koju drugu. Ljudsku zajednicu - društvo karakteriše sistem društvenih odnosa koji se u njoj uspostavljaju kao rezultat uticaja i odnosa unutar materijalne, organizacijske i duhovne djelatnosti što se u istorijski različitim sistemima odvija na vrlo različite načine. Za sociološko istraživanje posebno je značajno prevladati teškoće oko uspostavljanja veze između cjeline sistema društvenih odnosa i pojedinih varijabli empirijskog istraživanja (Lazić, 1994.). Bez ovog spoja nema sociološke analize u pravom smislu riječi.

Društvo kao cjelina ima svoju "prirodu" ali svaki njegov sastavni dio, podsistem, posebna sfera ima svoju "prirodu" i logiku. Karakter jednog društva i njegov prosperitet bitno zavisi od karaktera odnosa između cjeline i njegovih sastavnih djelova.

Savremena razvijena društva sa tržišnom privredom bitno se karakterišu odvajanjem državne i društvene sfere i raspršivanjem centra moći koji je bio vezan za državnu upravu u više posebnih centara moći. Najbitniji rezultat ovog procesa jeste uspostavljanje neophodne autonomije materijalne, političke i duhovne reprodukcije društva.

U socijalističkim društvima se odvijao obrnuti proces: na djelu je bilo prisilno stapanje pojedinih sfera proizvodnje društvenog života i gubljenje njihove autonomije tj. *totalizacija* društvenog života u cjelini. Iako se uspostavlja politički monopol ne dolazi do "jednostavnog obrtanja determinacijskog reda i ustoličenja primata politike" (Lazić, 1994.).

Kolektivno-vlasnička klasa tj. njen hijerarhijski aparat stalno nastoji da ovlada cjelokupnim procesom društvene reprodukcije, a osnovna pretpostavka za to je proizvođenja uslova u kojima se njena komandno-planska uloga pojavljuje kao strukturno neophodna. U tom sklopu se sistematski stvara neravnoteža između pojedinih oblasti života i rada: proizvodnje i potrošnje; između različitih privrednih grana; neravnoteža regionalnog razvoja itd., a u sferi društvenih odnosa sistematski se proizvode društveni sukobi, atomizacija i segmentacija društva i nemogućnost autonomnog zadovoljavanja osnovnih egzistencijalnih potreba.

Na ovoj osnovi se konstituiše specifična racionalnost socijalističkog načina proizvodnje društvenog života koja ima tri bitne dimenzije: 1) održavanje strukturalne neophodnosti komandno-planskog upravljanja tj. ukidanje pretpostavki za autonomiju ekonomskih i drugih društvenih subjekata; 2) ugrađivanje mehanizama stalne kontrole stanovništva (na radnom mjestu i izvan njega); 3) legitimacijski princip totalizacije društvenih interesa koje zastupa "posvećena" grupa (Lazić, 1994.).

Znači, "ciljna funkcija" socijalističkog načina proizvodnje društvenog života je reprodukcija uslova u kojima se održava nužnost za komandno-planskim posredovanjem jedne posebne društvene grupacije.

Socijalizam nije omogućio razvoj tržišne privrede. Sve reforme koje su počinjale na ovoj osnovi brzo su propadale, odnosno brzo su njihovi ideološki inauguratora odustajali od njih. Osnovni cilj je bio održavanje oligarhijskog obrasca moći u kojem je komandno-vlasnička klasa uspijevala da uslove svoje vlastite reprodukcije nametne kao opšte uslove reprodukcije društva.

Na bazi ovih elemenata konstituiše se sistem kojem privredni rast nije imanentan već spolja nametnut. To znači da je socijalizam u suštini statično društvo što, prije ili kasnije mora dovesti do strukturne krize socijalističkog načina proizvodnje društvenog života.

Statičnost socijalističkog sistema ispoljava se u tome što se vladajući način proizvodnje duže reprodukovao, a pretpostavke na kojima se ta reprodukcija odvijala ostajale su nepromijenjene. Razvojni potencijali se u socijalističkom društvu ne pojavljuju imanentno dok se u *dinamičkim* društvima pretpostavke za društveni razvoj neposredno stvaraju, a reprodukcija vladajućeg načina proizvodnje je u principu moguća samo u slučaju ako se zatečeni uslovi proizvodnje trajno mijenjaju (Lazić, 1994.).

Na mikro planu socijalizam "proizvodi" specifičnog *homoprivatusa* (Vukićević 1990.). Homoprivatus je rezultat koncepta socijalističke svojine koja je u suprotnosti sa samom prirodom čovjeka i društva.

Teorijsko opravdanje koncepta socijalističke svojine (u raznim varijantama) bilo je u funkciji ideološkog proklamovanja i pravno-institucionalnog utemeljenja totalizacije društva, "podizanje" svojine na nivo apstraktne društvenosti, iznad i izvan čovjeka. Time je svojinski odnos ostajao na apstraktnom, formulističkom nivou što je onemogućavalo njegovu konkretizaciju u pogledu subjektiviteta, racionalnosti, razvojnosti i odgovornosti, jednom riječju onemogućavalo razvoj čovjeka kao građanina i člana demokratskog društva. Socijalistički homoprivatus je otuđeno stanje čovjeka u kojem se pojedinac ponaša neracionalno kako sa stanovišta društva tako i sa svog vlastitog stanovišta.

Razbuktavanje nacionalizma u postsocijalizmu je sasvim logična posljedica ovakvog iracionalnog stanja i vrlo je realna ocjena da je "nacionalizam u Istočnoj Evropi najprimitivniji od svih u zadnjih 200 godina".

Ovim nijesmo htjeli reći da čovjeka ne treba tretirati kao biće zajednice, ali mora se imati u vidu da čovjek može biti istinski biće zajednice samo sa svojom autonomijom. Prema tome nerealan je svaki koncept svojine koji negira autonomiju čovjeka. Društvo i pojedinac se nalaze u stalnom odnosu zavisnosti, ali u odnosu zavisnih entiteta. Njihova zavisnost i njihova suprotstavljenost predstavlja momenat razvitka čovjeka i društva uz održavanje autonomije i jednog i drugog. Ostaje nam stalni zadatak da istražujemo koji oblik svojine stvara najbolje građane države (Marks).

Očigledno socijalizam je kahirao zbog vlastitih slabosti a ne samo zbog uticaja spoljnih faktora.

2. Prelazni period (ili: kojim putem dalje)

Proces transformacije socijalističkih društava nameće nam ne samo intelektualno izazovna pitanja nego i pitanja odgovornosti kako sa stanovišta etike ubjeđenja tako i sa stanovišta etike odgovornosti.

Društvena teorija, posebno ekonomska, bila je poglavito usmjerena na tobož neizbježnu transformaciju kapitalizma u socijalizam. Sasvim je logična posljedica da nemamo temeljito teorijsko znanje o transformaciji socijalističkog sistema u pluralističku demokratiju baziranu na slobodnom tržištu. Realna je ocjena da prva faza transformacije predstavlja "suštinsko uranjanje u nepoznato" (Bžežinski 1994.).

Velika je saglasnost da socijalistička društva nakon kraha socijalizma treba da idu ka građanskom društvu sa tržišnom privredom. To predstavlja transformaciju socijalističke svojine kao prvi korak sa naglašenom orijentacijom na privatizaciju, jer je privatna svojina temelj tržišne privrede. Odmah se uvidjelo da se zaista radi o suštinskoj promjeni cjelokupne strukture društva i načina proizvodnje društvenog života kao i to da su sasvim nepoznate bitne pretpostavke, objektivne i subjektivne, za realizaciju ove promjene.

Prvi koraci u transformaciji su pokazali da je: a) potčinjena složenost najavljene promjene; b) s obzirom da tržišna privreda nije imala uslova za razvoj u socijalizmu nije se mogao objektivno konstituisati akter promjene: strukturalno, interesno i motivaciono, zbog čega otpor ustanovljene i učvršćene nomenklature predstavlja ozbiljnu smetnju promjeni i c) trajanje samog procesa bitan je faktor u odvijanju transformacije.

Složenost procesa transformacije jeste u činjenici da je u njega uključeno mnoštvo faktora: pravni, privredni, kulturni, politički i spoljni faktor. No, to je samo jedna dimenzija složenosti ove pojave. Još značajnija dimenzija njene složenosti vezana je za problem *strukturisanja ovih faktora*. Naučno istraživanje mora pokazati da li je odnos ovih faktora linearan pa su oni međusobno nezavisni, ili se oni nalaze u uzročno-posljedičnom odnosu. Nesporno je da su navedeni faktori u kombinaciji, ali karakter te kombinacije zahtijeva suptilniju analizu. Uzročno-posljedični niz nije isti u svim fazama transformacije. Nekad je na prvom mjestu politički, nekad privredni, a ne treba potcjenjivati ulogu ni ostalih faktora kao ni ulogu harizmatičkog vođe. Pored toga zadatak sociološkog, *naročito komparativnog istraživanja kakvo je naše*, je i u tome da iz univerzalnosti značaja pojedinih faktora u procesu transformacije izvede specifičnosti vezane za konkretna društva i njihove istorijske, kulturne i druge osobenosti. Bžežinski daje interesantnu tabelu kombinacije pojedinih faktora po fazama postkomunističke transformacije (Bžežinski 1994.).

Faze postkomunističke transformacije

Prva faza 1-5 godina

Politički cilj: transformacija

Ekonomski cilj: stabilizacija

SISTEMI

politički	pravni	privredni	zapadna pomoć
- Uspostavljanje bazične demokratije	- Eliminacija arbitrarne državne kontrole	- Ukidanje kontrole cijena i subvencija	- Monetarna stabilizacija
- Sloboda štampe		- Kraj kolektivizacije	- Nužni krediti, pomoć
- Kraj jednopartijskog sistema		- Nasumična privatizacija	
- Početna demokratska koalicija za promjene			

Druga faza 3-10 godina
Politički cilj: od transformacije ka stabilizaciji
Ekonomski cilj: od stabilizacije prema transformaciji

politički	pravni	privredni	zapadna pomoć
- Novi ustav i izborni zakon	- Stvaranje zakonskih okvira za vlasništvo i biznis	- Bankarski sistem	- Infrastrukturni krediti
- Izbori		- Privatizacija malih i srednjih preduzeća	- Tehnička i menadžerska pomoć
- Decentralisana regionalna samouprava		- Demonopolizacija	- Povlastice u razmjeni
- Stabilna demokratska koalicija - nova politička elita		- Pojavljuje se nova ekonomska klasa	- Početak inostranog investiranja

Treća faza 5-15 godina
Politički cilj: konsolidacija
Ekonomski cilj: neprekidni uspon

politički	pravni	privredni	zapadna pomoć
- Stvaranje stabilnih demokratskih partija	- Nezavisno sudstvo i pravna kultura	- Sveobuhvatna privatizacija	- Krupna investiranja iz inostranstva
- Preovlađuje demokratska politička kultura		- Nastaje preduzimačka kultura	- Ulazak u krupne zapadne organe (npr. EZ, NATO, itd.).

Što se tiče aktera društvene promjene veoma je realna pretpostavka da se poslije početnog poleta u rušenju starog režima opet društvenom "vrhu" ostavlja ostvarivanje ideala koji za tu svrhu ima jedino sredstvo - komandno upravljanje. Posebno je pitanje što društveni "vrh" ima prevashodno politički karakter dok se, i pored jedinstveno-proklamovanog programa i pokreta promjene socijalističkog načina proizvodnje u način proizvodnje na bazi kapitala i uspostavljanja odnosa na toj osnovi, preduzetnička grupacija nije pojavila kao glavni akter društvene promjene. Zašto se ona nije uopšte konstituisala kao grupa već se i dalje povezuje posredstvom političke strukture? Odgovor, naravno, može dati samo ozbiljno sociološko istraživanje. Primjena konspirativne teorije za identifikovanje one grupacije, ili više njih, u prelaznom periodu koja je zainteresovana za stvarnu promjenu tj. uspostavljanje društvenog odnosa na bazi proizvodnje kapitala bila bi uputna. Pogotovo ako bi ispitivanjem obuhvatili: vlasnike, preduzetnike, menadžere i radnike, te odgovarajuće institucije.

Dužina trajanja i brzina procesa transformacije bitan je elemenat koji zavisi od više faktora i specifičnih okolnosti u pojedinim zemljama bivšeg socijalizma. Kao bitni obično se ističu sljedeći elementi: koliko je komunistički režim u posljednjim godinama dozvoljavao političku i ekonomsku liberalizaciju; djelovanje slobodnog tržišta; uloga države; razvijenost preduzetničke kulture; tradicija, iskustvo i odgovarajuća kultura; spoljni faktor (prije svega pomoć Zapada i ljudi iz dijaspore).

Kombinacija ovih elemenata, naročito uloga države i tržišta, je optimalno opredjeljenje. Ma koliki značaj imali pojedini faktori ne mogu sami za sebe dati povoljan rezultat niti u pogledu brzine niti u pogledu kvaliteta procesa transformacije. Tako se ističe da je priliv spoljnog kapitala, naročito u prvoj fazi, izuzetno značajan, ali nije odlučujući. "Da je zapadni kapital ključ uspjeha, bivša Istočna Njemačka bi sada morala da cvjeta, Mađarska bi uzletjela još prije nekog vremena, a slijedile bi je Češka Republika, Poljska. Štaviše, Rusija bi morala biti uspješnija od Kine"

(Bžežinski 1994.). Istočna Njemačka dobija godišnje 100 milijardi dolara ali je bivša DDR i dalje u velikoj društveno-ekonomskoj krizi. Poljska je manji korisnik inostranog kapitala nego recimo Mađarska i Čehoslovačka ali je postigla pozitivnu stopu privrednog rasta jedino ona od bivših komunističkih zemalja. Kina ima manji priliv inostranog kapitala recimo od Rusije a postiže stopu privrednog rasta od 5% godišnje a u 1993. i 13%, dok je Rusija i dalje u ekonomskom neredu sa negativnom stopom rasta. Kao ilustracija tog nereda ističe se da je polovinu zapadne pomoći SSSR-u završila u Švarcajskoj i Hongkongu. Kad je Bžežinski, koji iznosi ove podatke, prilikom razgovora u Moskvi sa Arkadijem Voljskim, predsjednikom ruskih industrijalaca i preduzetnika, rekao da se tu radi o 17 milijardi "on se samo osmjehnuo i rekao da je procjena potpuno pogrešna i da se radi o sumi od 23 milijarde dolara".

Kao primjer uspješne kombinacije više elemenata u procesu transformacije ističe se Koreja čija je vlada od ranih 60-tih: "vrlo pažljivo planirala i orkestrirala razvoj zemlje ... ona je koristila finansijski sektor da usmjerava kredite prema odabranim sektorima privrede i podsticala individualne firme da ostvaruju nacionalne ciljeve... socijalizovala je razlike stvarajući velike konglomerate, državna preduzeća kada je to bilo neophodno, formirala javno-privatno partnerstvo koje je konkurisalo japanskom" (Bžežinski 1994.). Očigledno imamo kombinaciju: plana, tržišta, državnog i privatnog sektora, ali sve pod "dirigentskom palicom" vlade.

Sva ova analiza velike promjene, kako Bžežinski naziva transformaciju u bivšim komunističkim zemljama, rezultira veoma ubjedljivim zaključkom:

"Ukratko, poslije završetka prve kritične faze, u kojoj je inostrana pomoć bila najbitnija, *priroda domaće politike, društvena disciplina i motivacija kumulativno* (podvukao S. V.) postaju važniji nego priliv inostranog kapitala, oni određuju uspjeh ili propast nastavka ekonomske transformacije" (Bžežinski 1994. godine).

Prema tome, može se primijeniti brza i sveobuhvatna transformacija, šok-terapija samo u slučaju kad za to postoje subjektivni i objektivni uslovi. Međutim, to nikada ne znači jednostavno prepuštanje djelovanja nezavisnih i dinamičkih tržišnih sila, jer tržišni mehanizam nikada nije sam po sebi nepogrešiv.

Naprotiv, ne treba isključiti sporije kretanje i kontinuirano *državno vođenje* procesa transformacije imajući u vidu sve kontraverze i političke i druge konsekvence koje ovakvo opredjeljenje može imati.

Osnovna opasnost je obnavljanje dosadašnjeg društvenog oblika. Predviđanje ove opasnosti zasniva se na već uočenim glavnim karakteristikama stanja u bivšim socijalističkim zemljama: *državni monopol* u privredi (država pod svojim skutom drži najvažnije privredne grane i najveća preduzeća); *ideološki monopol* (početna raznovrsna idejna opredjeljenja ubrzo prekriva nacionalistički legitimitet novih režima koji posjeduje sve totalitarne potencijale - ideju o apsolutnoj nadređenosti kolektiviteta individualnom, eshatološku dimenziju, isključivost, populistički naboj - skoro sve partije se mogu svesti na vođu itd.); *proces društvenog preobražaja inauguriše se "odozgo" političkim sredstvima*, dakle, u krajnjem slučaju na komandno-voluntaristički način (Lazić 1994. godine).

Metastaze antisistemskih sila u bivšim socijalističkim društvima su nezadržive. "Socijalizam je, dakle, još uvijek postojeći društveni oblik (na strukturalnom planu, a još više na planu svakodnevnog načina života koji podleže ogromnoj istorijskoj inerciji), ali su u njegovom tkivu metastazirale antisistemске sile" (Lazić, 1994.).

Kao indikatori nezadrživih antisistemskih metastaza ističu se redukcija ekonomske moći vladajuće grupacije; pluralizam svojine, politički pluralizam; raz-

voj višestranačkog parlamentarizma i na bazi svega toga uspostavljanje bar po formi novog institucionalnog poretka. Uticaj spoljnog faktora je takođe bitan. Sve to utiče na bitne promjene klasno-slojne strukture socijalističkih društava.

Evidentna suprotstavljenost snaga otpora novom i potencijalnom i nezadrživih agenasa promjene dovode proces tranzicije u anomijско stanje društva koje najviše odgovara pripadnicima (stare) nomenklature da iskoriste posljednji "voz", da iskoriste "pozicionu moć" za privatizovanje državne privrede u svoju korist; "mafiozomenadžerima" da se obogate koristeći kriminalne metode u ekonomiji; državnoj upravi da se javlja kao nužan posrednik u uravnotežavanju naslijeđene strukturne neravnoteže, zadržavanju monopolske pozicije u društvu i "zavođenju" socijalnog mira među osiromašenom, atomizovanom i autoritarno-orijentisanom stanovništvu koje joj se ne može suprotstaviti.

Kada se govori o spoljnom faktoru onda se misli prije svega na odnos Zapada prema (bivšim) socijalističkim društvima koji se označava kao odnos centra i periferije. Prva karakteristika ovog procesa jeste proboj izolovanosti socijalističkih društava od svijeta kapitalizma. Iako je odnos Zapada, odnosno centra prema periferiji - bivšim socijalističkim društvima veoma složen i često kontraverzan, otvorena periferijalizacija je praktično jedina perspektiva jer bi pokušaj izolacionizma imao mnogo teže posljedice.

Prvo, treba imati u vidu da odnos centra neće biti jednosmjernan i isti u svakoj situaciji, u svim fazama i u svim društveno-istorijskim okolnostima prema svim jedinicama periferije. Na to će uticati unutrašnji (tradicija, ekonomske, političke i kulturne pretpostavke) i spoljni činioci (interesi spoljnih zemalja, strateške sfere uticaja, postojanje resursa, istorijske veze itd.).

Ipak se mogu izdvojiti dva principa na kojima će centar insistirati u odnosu sa periferijom:

- a) otvorenost periferije za "nejednaku razmjenu" i
- b) precizno određivanje namjene i neposredna kontrola pomoći i zajmova "čak iako to vrijeđa nacionalni ponos primaoca" (Bžežinski 1994.). Znači, ma koliko da je nesporan interes Zapada da dođe do promjena u socijalističkim društvima ne može se jednostavno prihvatiti zaključak da on želi "preobražaj istočno-evropskih zemalja koji ide u pravcu uvođenja najviših dostignutih proizvodnih i političkih odnosa" (Lazić 1994.). Neke analize (Čomski) pokazuju da Zapad često podstiče nemire i suprotnosti u ovim zemljama i drugim zemljama nerazvijenog svijeta. Zapadni kapital je suštinski zainteresovan za ostvarenje mogućnosti: investiranja; kupovine sirovina; jeftine radne snage; sigurnosti uloženi sredstava; prodaje finalnih proizvoda (često za zadovoljavanje vještačkih potreba), a to sve može ostvarivati i u bitno različitim sistemima od zapadnjačkog, odnosno to može ostvarivati mnogo lakše u drugim sistemima.

3. Transformacija svojine

Saznanje da su socijalistički oblici svojine u suprotnosti sa samom prirodom čovjeka i društva opredijelilo je prvi korak u postsocijalističkom periodu: *transformaciju svojine*.

Transformacija svojine složen je društveni proces sam po sebi, a u uslovima kraha socijalizma ta se složenost uvećava. Socijalizam je doveo do nužnosti transformisanja socijalističke svojine, ali u isto vrijeme nije stvorio nikakve valjane pretpostavke za, koliko toliko, "prirodni tok" ovog procesa.

Svojina se ovdje razmatra u odnosu na prelazni period i u odnosu na preduzetništvo.

Centralno pitanje društvene promjene u socijalističkim društvima jeste postavljanje svojinske strukture i njoj odgovarajuće institucionalne i političke nadgradnje koja će osloboditi *preduzetničku inicijativu*, ono što je komandno-planska organizacija načina proizvodnje društvenog života neprestano gušila.

Pritom se ima u vidu da je svojina "institucionalizujuća" a ne samo "institucionalizovana" kategorija. To znači da su svi bitni sadržaji svojine: pretpostavke, rad, određeni oblik zajednice institucionalno definisani u jednom društvu ali i to da uspostavljeni oblici svojine imaju snažno povratno dejstvo na sve ove sadržaje i njihove promjene (Vukićević 1990 g.). Povratni uticaj svojinske strukture ima naročiti značaj u prelaznim periodima kakav je postsocijalistički period u (bivšim) socijalističkim zemljama.

Lako je pretpostaviti da u ovom procesu složenost dinamike i međuzavisnost subjekta i predmeta svojine dostižu vrhunac. Cjelokupni sadržaj predmeta socijalističke svojine (kapital, sredstva, prirodni resursi, rad i upravljanje radom, organizacija) je pod znakom pitanja. Subjekti svojine takođe.

Imajući u vidu društvene promjene na globalnom nivou savremenog društva i specifičnosti socijalističkih društava pri analizi naznačene dinamike subjekta i predmeta svojine moramo imati u vidu sljedeće elemente:

1) pogrešno je tražiti stare subjekte svojine (bar u onom obliku u kojem su bili). U tom je i greška orijentisanja ka neoliberalizmu koji u savremenim uslovima ne može odigrati progresivnu ulogu.

2) Kako identifikovati nove subjekte svojine s obzirom na strukturne promjene u predmetu svojine tj. subjekte svojine koji se javljaju kao nosioci novih ili pak prekomponovanih sadržaja same predmetnosti svojine;

3) Nemoguće je predmetnost i subjektivitet svojine odrediti parcijalnim pristupom - samo na osnovu sredstava ili bilo kog pojedinačnog elementa. Predmetnost svojine obuhvata sredstva, prirodne resurse, društveni kapital, rad i upravljanje radom i društvenim poslovima, potrebama i interesima. Subjekt svojine je vezan za posjedovanje i prisvajanje u vezi sa svim ovim elementima u sklopu globalnih odnosa određenog društvenog sistema (Vukićević 1990.).

Imajući ovo u vidu subjekt svakog oblika svojine koji se uspostavlja u periodu transformacije kristalizuje se na makro i mikro nivou vlasnika, preduzetnika, menadžera i radnika.

Precizno definisanje subjektiviteta i predmetnosti svakog oblika svojine jeste osnovna pretpostavka za izlaz iz anomijskog stanja u kakvom se nalaze socijalistička društva u prvoj fazi transformacije. Osnovna orijentacija je izgradnja novog društva u kojem će globalni društveni odnos izražavati povezanost ekonomske efikasnosti i političke demokratije, svestranu otvorenost za kreativne snage, primarnu poziciju proizvodnog rada koji stvara nove vrijednosti i obezbjeđuje društveni progres. Uspostavljanje pluralizma svojine sa osnovnim oblicima: *privatne, državne, mješovite i zadružne*, u kojem će ovi oblici svojine imati definisane subjekte i predmet sa neophodnom autonomijom jeste osnovna pretpostavka za izgradnju modernog društva. Međutim, ne manje značajan momenat jeste da ovaj pluralizam ne smije biti ostavljen kao prosto mnoštvo oblika svojine od kojih svaki postoji i djeluje autarkično čime bi se zadržavalo anomijsko i haotično stanje društva.

Pluralizam svojine mora imati konkretnu strukturu koja determiniše ekonomsku i političku sadržinu novog društva kao modernog društva tržišne privrede i demokratije. A to znači da se transformacija svojine mora temeljiti na cjelovitom zahvatu vlasništva i upravljanja.

Analiza zakonskih rješenja aktuelnog sistema transformacije svojine pokazuje da postoji izrazita nekoherentnost aktuelnog sistema transformacije vlasništva i upravljanja što cjelovit sistem čini nedjelatnim tj. neadekvatnim za razvoj preduzetništva kao takvog (Vukićević, 1993. god.).

4. Preduzetništvo

Preduzetništvo je unutrašnja logika tržišne privrede koja se može efektivirati u demokratskom društvu.

Kreativnost je osnova preduzetništva kojom se na racionalno optimalan i nov način spajaju najbitnije komponente proizvodnje odnosno određene djelatnosti u datim društvenim okolnostima. To je sposobnost da se na nov način misli ali i da se realizuje misao, ideja.

Preduzetništvo je (dinamičko) stanje društva u kojem se ispoljava kreativnost većine stanovništva i pri čemu dolaze do izražaja specifičnosti kulture i istorijske osobnosti. Znači, ne prosto pozivanje na istoriju i kulturnu prošlost, njihovo veličanje i stavljanje izvan drugih već kreativno uklapanje u moderno demokratsko društvo. Društvo pluralizma svojine, političkog pluralizma koje će čovjeku omogućiti ne samo izbor svoga dostojanstvenog životnog puta nego i mogućnost da taj izbor realizuje, koje će omogućiti autonomiju u razvoju pojedinih sfera društvenog života i njihovu racionalnu povezanost u društvenu zajednicu na bazi međusobne slobodne razmjene i zdrave konkurencije. U takvom društvu dolazi do izražaja tendencija ka modernom društvu koja sadrži pojedinačnu i kolektivnu namjeru da se društvo progresivno razvija. To je pogled na duži rok, tj. blagovremeno upoznavanje budućnosti.

Moderno društvo uspostavlja moderni model konkurentnosti - *modernu konkurentnost* (po osnovu tehnološkog intenziteta tj. količine znanja sadržane u proizvodstvu i poslovnosti) koja je veoma različita od starog modela konkurentnosti (po osnovi snabdjevenosti prirodnim resursima i po osnovi cijena). Zbog toga se preduzetništvo danas i označava kao renta na sposobnost.

Preduzetništvo je, znači, otkrivanje razvojnih šansi. Bez razvoja preduzetništva nema šansi. To se mora prihvatiti kao vrijednost u sistemu vrijednosti koji odgovara preduzetništvu i koji preduzetništvo izgrađuje, uklapajući klasične liberalne i demokratske vrijednosti na nov način u novu situaciju. Preduzetništvu je stran totalitarni način mišljenja s obiljem raznih predrasuda koje proizvode strah od slobode.

Preduzetništvo obuhvata planiranje i investiranje, dobitak ali i rizik. Kao takvo, uključuje: vlasnike, preduzetnike, menadžere i radnike i od svih zahtijeva da budu preduzetnički aktivni. U sklopu ovog posebno mjesto imaju institucije: prije svega državne, naučne i stručne institucije, privredna komora i dr. Za preduzetničko djelovanje je bitno da društvena organizacija kao cjelina i posebno pojedine grane privredne i društvene djelatnosti budu postavljene na preduzetničko-profitabilnoj osnovi. Neophodan uslov za aktiviranje preduzetničke logike čitavog sistema, na svim nivoima, jeste utemeljena tržišna *infrastruktura*, za šta je odgovorna država tj. njena politika u ekonomskoj i političkoj sferi. Time se država javlja kao regulator a ne kao arbitar.

Očigledno, preduzetnik je u preduzetništvu samo jedan činilac.

Preduzetništvo podrazumijeva *otvoreno društvo* i otvorenu privredu spremnu za saradnju sa svijetom i uključivanje u međunarodnu robnovčanu i naučno-kulturnu razmjenu.

Preduzetništvo je u svestranom i aktivnom odnosu sa okolinom. Nosioци preduzetničke aktivnosti se susreću sa fizičkom (lokacioni uslovi), ekonomskom, političkom i socijalnom okolinom (Pusić, 1992.). Ekonomska okolina se odnosi na tržišne uslove i posebno na način intervencije države u privredi; politička na vladajuće političke institucije i poredak (njihova stabilnost, trajnost, te stupanj njihovog miješanja u organizaciju), a socijalni na stanovništvo koje živi u dotičnoj sredini (gradsko, prigradsko, seosko; starosna, polna, obrazovna struktura itd.).

Složenost okoline i uopšte društveno-istorijskog sklopa čini da su fundamentalne - revolucionarne promjene najmanje funkcionalne sa stanovišta stvarnog mijenjanja načina poslovanja i uspješnog razvoja što čini srž preduzetništva. Preduzetništvu više odgovara serija parcijalnih promjena u okolini, umjerenijeg intenziteta, jer daje mogućnosti da se prilagodi. Ovo je zbog toga što su revolucionarne promjene više vođene ideologijom nego racionalnim ciljem i njihov rušilački potencijal stran je upravljačkom - preduzetničkom principu.

Preduzetništvo preferira postupni inženjering, korak - po - korak, koji omogućava da se na realnoj, racionalnoj procjeni definiše poslovna politika. Postupni inženjering omogućava da se odrede oni elementi okoline koji su u datoj situaciji ključni za preduzetništvo. U tu svrhu procjenjuje se značaj političke, zakonske, ekonomske okoline, tehnologije i socijalne okoline uopšte, jer model relevantne okoline koji će važiti u svim okolnostima je neracionalan i skoro neupotrebljiv.

Sa sociološkog stanovišta je posebno značajno da li je preduzetništvo u jednom društvu dobilo poseban karakter cjelovitog načina mišljenja, stila života, veza i odnosa sa okolinom da se njegovi glavni akteri - preduzetnici konstituišu u posebnu *društvenu grupu*. Za to su osnovne pretpostavke: sredstva za preduzetničko djelovanje, stabilni pravni propisi, društvena klima u kojoj su sigurni uslovi za trajno i stabilno preduzetničko djelovanje i to što šireg kruga ljudi. Ako toga nema preduzetnici ne mogu imati neophodnu autonomiju što je neophodan uslov za preduzetničku djelatnost u cjelini kao i za njihovo grupno konstituisanje i djelovanje. Treba istaći, ipak, da bez obzira na postojanje optimalnih uslova za preduzetničku djelatnost u jednom društvu to nikada ne isključuje izvjestan stepen *rizika* koji preduzetnička djelatnost nužno nosi sa sobom. Koliko u preduzetničkom društvu treba da bude obezbijeđena sigurnost da će dobit preduzetničke djelatnosti ići u ruke onih koji su najviše doprinijeli da se ona ostvari, u istom stepenu treba da se zna da će konsekvence eventualnog neuspjeha snositi preduzetnici kao glavni akteri poslovnih zahvata.

Na osnovu istaknutih elemenata lako je zaključiti da je preduzetništvo centralna kategorija *svojinsko motivacionog sistema* koji treba da imanentno generiše pretpostavke za konstituisanje dinamičke strukture društva. Odnos svojine i preduzetništva u dinamičkom društvu se uspostavlja na principu duplog kolosijeka u kojem imamo permanentan proces obostranog uticaja razvoja one strukture svojine koja podstiče razvoj preduzetništva i obrnuto, snažan uticaj razvoja preduzetništva na progresivne promjene u strukturi svojine.

Posmatrajući preduzetništvo u cjelini možemo najkraće reći da se društveni uslovi za sve njegove bitne elemente odnose na: mogućnosti za poslovnu akciju; jasnu dugoročnu viziju razvoja, operacionalizovanu u planu opšteg privrednog i društvenog razvitka; sigurnost poslovnih aktivnosti koje su potrebne društvu; opšte

konkurentne uslove kvaliteta; sigurnost dobiti; rizik na svoj račun, i na bazi svega ovoga uspostavljanje odnosa na relacijama vlasnik - preduzetnik, preduzetnik - menadžer, menadžer - radnik, kao i odnosa sa odogovarajućim institucijama društva. Autonomija preduzetništva i preduzetnika je elemenat bez kojeg nema govora o istinskom preduzetništvu. Dobra i ostvariva ekonomija i demokratski društveni sistem su bitne pretpostavke za uspostavljanje naznačenih elemenata. One su nezaobilazne u konstituisanju tzv. dobrog društva koje u osnovi prihvata tržišni sistem i njegove nosioce preduzetnike - menadžere ali jako naglašava i ulogu države i njenu odgovornost jer tržište samo po sebi ne može kao rezultat dati dobro društvo.

Dobro društvo mora da ima efektivnu ekonomiju, a ona se ne može uspostaviti bez organizovane brige o: društvenom i ličnom standardu građana, (jeftino stanovanje, saobraćaj, odmor i rekreacija); kvalitetnom obrazovanju: udružena nesposobnost je mnogo veća opasnost nego udružena vlast; uravnoteženoj socijalnoj strukturi i aktivnom učešću većine građana u političkom procesu: socijalna tenzija i konflikti su direktno u vezi sa ekonomskom obespravljenošću i političkom izolovanošću; pravilnijoj raspodjeli prihoda od one koju pruža sam tržišni sistem: to nije uravnilovka jer pravedna raspodjela nije samo socijalno pravedna nego je i ekonomski funkcionalna i pomaže ekonomskoj stabilizaciji društva; problemu zaposlenosti : posebno u vrijeme recesija; zdravstvenoj zaštiti i razvoju zdravstvene službe; razvoju nauke i kulture. Sve su ovo elementi koji bitno utiču da dobro društvo bude u skladu sa samim sobom, a takvu ulogu tržište ne može odigrati. Bez ovih elemenata ne možemo imati povoljnu društvenu klimu za konstituisanje preduzetništva i njegov dugoročni razvoj (na makro i mikro nivou organizacije).

Prelazni period u bivšim socijalističkim društvima, makar u prvoj fazi, može se označiti kao "vrijeme intenzivnog i opasnog nereda" što uslovljava veoma nepovoljnu društvenu klimu za istinski razvoj preduzetništva. Zbog toga je neophodno ozbiljnije istražiti mogućnosti političkog i pravnog - institucionalnog "sređivanja" društva za normalan razvoj preduzetništva i u okviru toga identifikovanja društvenog položaja vlasnika, preduzetnika, menadžera i radnika kao aktera preduzetničke djelatnosti. Naravno, isprepletanost pozicije i uloge vlasnika, preduzetnika i menadžera u raznim oblicima svojine je realnost koja se mora imati u vidu.

Vlasnika treba identifikovati u osnovnim oblicima svojine koji nastaju procesom transformacije socijalističke svojine: privatna, državna, zadružna i mješovita svojina. Ovdje treba imati u vidu eventualno učešće inostranog kapitala.

Preduzetnik je rijetko u čistoj preduzetničkoj ulozi. Najčešće je kombinacija vlasnika, preduzetnika i menadžera. Pogotovo to moramo imati u prelaznom periodu postsocijalističke faze.

Centralna karakteristika preduzetnika jeste "kombinacija faktora" proizvodnje u preduzeću uz sopstveni rizik i sa osnovnim ciljem ostvarenja dobiti. Ova se kombinacija temelji na vlastitom ili iznajmljenom kapitalu kao pretpostavka osnivanja preduzeća. Sljedeći korak preduzetnika je kombinacija ostalih faktora proizvodnje (društveni uslovi, inovacije, menadžeri i radnici, marketing - ispitivanje potrebe i plasmana svog proizvoda) u cilju ostvarenja dobiti. U tom smislu preduzetnik obavlja nadzor, kontrolu i upravu, pri čemu je menadžer plaćeni namještenik koji nužno ne snosi rizik. Menadžer obezbjeđuje efikasnost postojećeg procesa proizvodnje pri čemu preduzetnik ne mora biti inovator nego onaj koji odlučuje o uvođenju inovacija kroz novu alokaciju resursa a u situacijama koje su poslovno neizvjesne. Pri ovom može se imati u vidu da preduzetnik ne mora uvijek biti nosilac rizika nego kapitalista koji investira.

Bez dogmatskog - populističkog gledanja na preduzetništvo i preduzetnika sasvim je prirodno predvidjeti da je za investicije i inovacije nužno imati preduzetničku, menadžersku pa i upravljačku i političku elitu jer su za ove kreativne funkcije sposobni samo neki preduzimači. Tako se može reći da je za preduzetništvo bitnije liderstvo nego vlasništvo. To je posebno važno ako imamo u vidu da se u socijalizmu, kako je već konstatovano, nije mogla zasnovati tržišna privreda niti njeni nosioci. Sasvim je osnovana pretpostavka da u prelaznom periodu preduzetnici treba da preuzmu ulogu "nove društvene avangarde". Čak, štaviše, ako preduzetnici ne preuzmu takvu ulogu proces transformacije socijalističkih društava neće biti usmjeren ka stvaranju društva tržišne privrede i demokratije - dinamičkog društva. Da bi preduzetnici mogli predstavljati "novu društvenu avangardu" moraju se konstituisati kao autonomna društvena grupa što je već postavljeno kao značajan problem našeg komparativnog istraživanja svojine i preduzetništva u prelaznom periodu.

Imajući u vidu sve istaknuto o preduzetništvu i preduzetnicima ističe se šest osnovnih karakteristika preduzetnika:

1. potreba za postignućem i uspjehom;
2. kreativnost i inicijativa;
3. preuzimanje rizika;
4. povjerenje u sebe i smjelost;
5. potreba za nezavisnošću i autonomijom;
6. motivacija, energija i angažman (Bolčić, 1993.).

Znači, vlasnici i menadžeri ne moraju biti preduzetnici a mogu. Vlasnici traže preduzetnike kojima će prepustiti "aktiviranje" njihovih sredstava, kao što i preduzetnici traže menadžere kojima prepuštaju poslove svakodnevnog rukovođenja preduzećem.

Menadžer kao "standardni" operativni rukovodilac barata raspoloživim resursima, uvažava uspostavljene "strukture", traži "odgovarajuće prilike", da bi izvršio zadate upravljačke odluke.

Preduzetnik kao rukovodilac radi na stvaranju potrebnih resursa, uočava povoljne prilike, uspostavlja "strukture" koje omogućavaju preduzetničko djelovanje (Bolčić, 1993.). Uloga preduzetnika je polustrukturisana i uređena odgovarajućim "aranžmanom" između preduzetnika i osnivača preduzeća.

Ovlašćenje rukovodilaca - menadžera kao i sadržaj menadžerske uloge su uveliko formulisani odgovarajućim "pravilima".

Kao osnovne karakteristike modernih menadžera ističu se: u prosjeku dobro obrazovani; relativno mladi; skloni demokratskom stilu upravljanja; sposobni delegirati autoritet; traže mandat za upravljanje procesima i organizacijom a ne moć nad ljudima; oslobođeni balasta velikih ideologija (istorijski interesi radničke klase, hiljadugodišnji snovi nacije); ciljno su orijentisani; uspješno mjere provjerenim i opipljivim rezultatima u ostvarenju plana i praktičnog zadatka; sposobni su kombinovati dugoročne ciljeve s brzim i neposrednim poslovnim reakcijama na promjene u okolini; sposobniji su oni koji su izrasli iz privrede nego oni iz politike; imaju mnoge zajedničke osobine što ih čini profilisanom društvenom elitom; sposobni da upravljaju transformacijom ne samo privrede nego i cijelog društva (Pusić, 1992.). Očigledno uspješni menadžeri moraju kombinacijom više elemenata iskazati sposobnost vođenja i svoj preduzetnički i poslovni talenat.

Strogi direktori danas nijesu efikasni: na scenu stupa participativni stil rukovođenja. No, to ne znači da treba razvijati samoupravljanje koje će biti samo sebi cilj, već participativni stil rukovođenja koji će doprinosti što efikasnijem organi-

zacionom stilu. Jugoslovensko samoupravljanje je bilo usmjereno ne da bi se "donosile kvalitetnije odluke, ili da bi se odluke lakše provodile, ili da bi se povećao broj inovacija već zato da bi se ostvarilo samoupravljanje" (Pusić, 1992.). Menadžeri su u toj situaciji, osjećajući da ne mogu ništa sprovesti ako o tome ne postoji potpuni konsenzus, de fakto odustajali od menadžmenta što je u stvari značilo žrtvovanje ciljeva preduzeća ciljevima ideologije. Orijehtacija na demokratski stil rukovođenja modernih i uspješnih menadžera nije zbog ideologije već zbog neefikasnosti.

U tom smislu Drucer ističe bitne principe koje menadžer mora razumjeti i pridržavati ih se ukoliko želi biti uspješan u svom poslu. Većina tih principa se odnosi na ulogu članova kolektiva: stimulirati njihovu kreativnost; učestće i posvećenost zajedničkom cilju; mogućnost individualnog razvoja; stalnu međusobnu komunikaciju te ulaganje i korišćenje individualnih znanja koja doprinose zajedničkim rezultatima. Ovim principima je nemoguće udovoljiti bez participativnog stila rukovođenja i kulture. Ne radi se ovdje samo o demokratskom stilu rukovođenja u preduzeću već i o njegovoj povezanosti sa društvenim sistemom u cjelini. To jednostavno znači istinsko prihvatanje parlamentarne demokratije bez koje se sigurno ne može zasnovati demokratski stil rukovođenja u preduzeću.

Prelazni period, kao što je već istaknuto, nosi ozbiljne opasnosti za razvoj preduzetništva i modernog menadžmenta. Kao bitne komponente koje bi bile sigurna osnova za razvoj preduzetništva i modernog menadžmenta treba istaći: program privatizacije; slobodno tržište; odvajanje države od privrede; stabilnost - politička, zakonska, monetarna, tržišna; nova fleksibilna preduzeća; razvoj privrede u sklopu dugoročne vizije koja se temelji na komparativnim prednostima; bankarski sistem - racionalan i od države nezavisan; industrijska demokratija - novi model; efikasni protok informacija; mladi, kvalitetni kadrovi.

5. Konceptualizacija empirijskog istraživanja svojine i preduzetništva u prelaznom periodu

Složenost i dinamičnost društvene zbilje postsocijalističkog razvitka ne daje za pravo nauci i naučnicima da sačekaju "smirivanje" situacije da bi sa potrebnom naučnom hladnokrvnošću mogli obavljati svoj posao. Tačno je da se u vrijeme "velike promjene" teško mogu strogo ispoštovati metodološki zahtjevi naučnog rada, ali ipak nauka mora ispoštovati volju, plebiscitarno izraženu, za "velikom promjenom". Nauka mora dati mogućí doprinos da otkrije šta stvarno čovjek hoće; kakvo je idealno - vrijednosno značenje njegove volje; kakva su sredstva podesna za ostvarenje željenog cilja; kakve posljedice, pored uspjeha, može izazvati upotreba tih sredstava u konkretnom slučaju (Veber).

Sociološke studije pokazuju da postoji snažan otpor suštinskoj promjeni od strane starih nomenklatura, nekad i u vidu njihovog prerušavanja u prividnog aktera promjene. No, i pored toga i drugih otežavajućih okolnosti za stvarnu promjenu, metastaza antisistemskih sila je nezadrživa. (Lazić, 1994.). Novi pravno-institucionalni modeli su na djelu. Novi akteri u ekonomskoj, socijalnoj i političkoj strukturi društva, takođe.

Od odnosa ovih snaga i unutrašnjih faktora, mada ne treba zapostaviti ni mogućí uticaj spoljnjeg faktora, u mnogome će zavisiiti smjer, kvalitet i trajanje postsocijalističkog prelaznog perioda. Zbog toga je neobično značajno da imamo naučno tumačenje na nivou "posebno evidentne kauzalne hipoteze" (Veber). U njoj bi imali identifikovan kauza efficiens (causa efficiens) pogotovo primjenom komparativnog istraživanja kao što je naše koje će se obaviti u Jugoslaviji - Crnoj Gori, Rusiji i

Njemačkoj, u kojima se odvija isti proces ali ipak u različitim društveno-istorijskim konceptima.

Komparativno istraživanje treba da utvrdi koji su to zajednički, a koji specifični "motivi" ili "povodi" u određenom društveno-istorijskom i političkom kontekstu odigrali presudnu ulogu, imali kauzalni to jest uzročni učinak u djelovanju i usmjerenju toka transformacije socijalističkih sistema u ovim zemljama.

Budućnost je teško predvidjeti, pogotovo u ovako složenim procesima društvenog kretanja. Ali, konsekvence nekih rješenja moguće je predvidjeti mnogo lakše. Pogotovo ako se primijeni sociološko istraživanje koje uzima u obzir sve bitne faktore, društvene promjene na makro i mikro nivou. Rezultati ovog istraživanja ukazaće na mogući smjer procesa transformacije u cilju stvaranja pretpostavki za izgradnju novog sistema.

Kombinacija više elemenata u procesu transformacije (bivših) socijalističkih društava, naročito države i tržišta, je optimalno opredjeljenje. Centralno pitanje je ovdje da li država djeluje arbitrarno ili regulativno. Od toga zavisi da li će proces razvoja pluralizma svojine i preduzetništva imati neophodnu autonomiju ili će se njegova racionalnost podvrgći logici komandno-planskog načina proizvodnje društvenog života kakav smo imali u socijalizmu.

Odgovor na ovo pitanje moramo prije svega potražiti sociološkom analizom *pravno-institucionalnog modela* na čiji je izbor najviše uticaja imala aktuelna vlast. Ovom analizom treba utvrditi nivo identifikacije subjekta i predmeta svojine i pravne garancije pojedinih oblika svojine - privatne, državne i mješovite, zatim položaj preduzetništva kao takvog, preduzetnika i preduzeća u pojedinim oblicima svojine kao i drugih aktera preduzetništva: vlasnika, menadžera i radnika, i na kraju propisanu strukturu odlučivanja.

Sljedeći element analize odnosio bi se na djelatnu stranu problema tj. na sve bitne aktivnosti države, odnosno vlade na planu realizacije odabranog modela: definisanje dugoročne vizije razvoja društva; podsticaj u razvoju pojedinih oblika svojine na bazi konkurencije kvaliteta; razvoj pozitivne etike rada i motivacije; prevladavanje socijalnih problema i konflikata; razvoj autonomije preduzeća i banaka; društvene discipline uopšte i posebno pojava sive ekonomije i odnos države prema njoj, bolje reći povezanost države sa njom.

S obzirom da su novi režimi obilato koristili nacionalističku legitimaciju prilikom osvajanja vlasti neophodno je komparativno ispitati značaj ovog faktora u dosadašnjem toku transformacije, sa mogućim predviđanjem njegovog daljeg uticaja - posebno koliko nacionalna struktura u ispitivanim zemljama utiče na strukturisanje pluralizma svojine i razvoj preduzetništva. Da li su, možda, nacije ili nacionalne manjine koje su u "nemilosti" aktuelne vlasti u nuždi da snažnije razvijaju preduzetnički duh upravo zbog slabije veze sa vlašću i da li je zbog toga kod njih veći stepen preduzetničke autonomije?

Država mora odigrati ključnu ulogu u otvaranju društva prema svijetu, naročito prema razvijenom Zapadu. Neosporno je da je priliv stranog kapitala neophodan u procesu transformacije, ali on može biti upotrebljen neracionalno i u svrhu jačanja ekonomske i političke moći aktuelne vlasti a ne u svrhu razvoja svojinskog pluralizma to jest ubrzanja privatizacije svojine i stvaranja sigurne osnove za razvoj tržišne privrede i u skladu sa tim preduzetništva. Tu je pitanje odnosa Zapada, njegovog insistiranja na "nejednakoj razmjeni" i kontroli.

Analizom naznačenih elemenata doći ćemo do odgovora na pitanje da li država i dalje ima "ciljnu funkciju" reprodukcije uslova u kojima se održava nužnost za komandno-planskim posredovanjem a time i njenog monopola.

Neophodno je prvo napraviti "snimak" uspostavljanja svojinske strukture u dosadašnjem toku prelaznog perioda u istraživanim zemljama i njoj odgovarajuće institucionalne i političke nadgradnje sa procenom u kojoj mjeri one oslobađaju preduzetničku inicijativu. Ovdje je veoma bitno identifikovati one snage koje su imale odlučujući uticaj na preraspodjelu predmeta socijalističke svojine sa jedne strane, i ko su postali novi vlasnici tog predmeta sa druge strane. Da li je došlo do toga da grupacije koje osvajaju političku vlast nakon kraha socijalizma dobiju i ekonomsku moć? Djelovanje uspostavljenih oblika svojine na socijalnu strukturu u društvu i ukupne društvene procese kao povratni uticaj svojine na institucionalnu, političku i socijalnu strukturu je takođe neizostavan aspekt sociološkog istraživanja. Pored predmeta transformacije socijalističke svojine, naročito u razvoju privatne svojine, nesporno su učestvovali i drugi izvori u stvaranju osnova za pojedine oblike svojine (strani kapital, kapital ljudi iz dijaspor, siva ekonomija itd.). Odgovori na naznačena pitanja će omogućiti da se utvrde putevi transformacije svojine i rezultat dosadašnje transformacije u pogledu konstituisanja glavnih oblika svojine, strukture novih vlasnika, karaktera pravno-institucionalne i političke strukture i korelacije ovih procesa sa preduzetništvom. Dosadašnja sociološka istraživanja ukazuju da se formira oligarhijska socijalna struktura sa jakim vrhom, slabom sredinom i brojnim osiromašenim dnom koje je jako zavisno od vrha. Ovakva struktura se karakteriše kao veoma protivrečna sa nedemokratskom strukturom društvene moći i s ubrzanim putem ka eksplozivnosti (Lazić, 1994.).

Naravno, jako protivrečna socijalna struktura ne može biti adekvatan društveni milje za razvoj preduzetništva, jer su novi bogataši sve više zainteresovani za zadržavanje anomijskog stanja nego za stabilne uslove privrednog rasta.

Komparativno sociološko istraživanje svojine i preduzetništva u prelaznom periodu konstrukcijom "idealnog tipa" dobija teorijski utemeljenu, metodološki evidentno razumljivu i koherentnu osnovu. Istraživanjem na bazi konstruisanog "idealnog tipa" preduzetništva i preduzetnika moći ćemo da ne samo konstatujemo odstupanja od onog toka koji se može očekivati pri čisto racionalnom ponašanju nego i da otkrijemo uzroke toga odstupanja. "Idealni tip" se mora zasnivati na pretpostavci čisto racionalnog ponašanja subjekata svojine i preduzetnika u kontekstu ekonomske i društveno-političke situacije društava koja istražujemo.

Konstruktivni elementi "idealnog tipa" preduzetništva, kako smo pokazali u teorijskoj analizi, su: *kreativnost* (optimalno i na nov način spajanje najbitnijih faktora proizvodnje, odnosno određene djelatnosti u datim društvenim okolnostima); *konkurentnost* (kvalitet i moderna konkurentnost na bazi tehnološkog intenziteta tj. količine znanja sadržane u proizvodu i poslovnosti za razliku od starog modela konkurentnosti po osnovu snabdjevenosti prirodnim resursima i po osnovu cijena, autonomija preduzeća); *dobit* (sigurnost da će uspjeh biti u rukama onih koji su najviše doprinijeli ali i snošenje rizika za gubitak); *razvoj* (otkrivanje razvojnih šansi, planiranje, investiranje); *otvoreno društvo* (težnja ka modernom društvu, dinamičkom društvu u kojem se ispoljava kreativnost većine stanovništva, sistem vrijednosti i kulture sa svim specifičnostima konkretnog društva, autonomija pojedinih sfera a ne totalitarizam).

Prema naznačenim idealno-tipskim karakteristikama treba izvršiti sociološku analizu pravno-institucionalne strukture koja je ustanovljena u dosadašnjem toku

prelaznog perioda. U skladu sa ovim treba izvršiti analizu djelatne strane društvenog života i rada a to znači utvrditi novonastalu strukturu preduzeća u pojedinim oblicima svojine: tehničko-tehnološku opremljenost; kadrovsku i obrazovnu strukturu; ekonomske rezultate; planiranje i investiranje; stil rukovođenja i odnos sa državom i društvom u cjelini.

Rezultati empirijskog istraživanja će pokazati racionalnu zasnovanost preduzetništva kao takvog u prelaznom periodu kao i racionalnost ponašanja subjekata svojine i preduzetnika u skladu sa duhom preduzetništva.

Kada je u pitanju "idealni tip" preduzetnika treba imati u vidu ranije istaknute karakteristike: potreba za postignućem i uspjehom; kreativnost i inicijativa; preuzimanje rizika; povjerenje u sebe i smjelost; potreba za nezavisnošću i autonomijom; motivacija energija i angažman.

Konstituisanje preduzetnika u posebnu *društvenu grupu* posebno je značajan indikator utemeljenja preduzetničkog načina mišljenja, stila života, djelovanja i uticaja u društvu. Zbog toga se stavlja u zadatak ovog sociološkog istraživanja da preko: preduzetnika kao potencijalnih članova autonomne preduzetničke grupe; sredstava kojima raspolažu; prihvaćenog sistema vrijednosti; načina uticaja u društvu i stvorenih intra i inter grupnih odnosa odgovori na pitanje u kojoj mjeri su preduzetnici oformili posebnu društvenu grupu bez obzira na oblik svojine u kojem realizuju svoju preduzetničku djelatnost.

Na bazi rezultata naznačenog istraživanja preduzetništva i preduzetnika dobiće se egzaktni empirijski pokazatelj o stepenu uticaja svojine, na jednoj strani, i, na drugoj o uticaju preduzetništva, na diferencijaciju u društvu prelaznog perioda. To sigurno neće biti prosta konstatacija o skladnosti i odstupanju od "idealnog tipa" već otkrivanje uzroka tog ponašanja sa ukazivanjem na smjer daljeg razvoja društva u kojem će preduzetništvo biti u osnovi diferencijacije u društvu.

Već smo naglasili da je preduzetnik samo jedan činilac preduzetništva. On ne može imati uspjeha ako preduzetnički duh i preduzetnički položaj nije "zahvatio" i druge takođe bitne činioce preduzetništva: vlasnika, menadžera i radnika. Prema tome naznačeni "idealni tip" preduzetništva je u isto vrijeme teorijsko-metodološki okvir za ispitivanje njihovog odnosa prema preduzetništvu.

Specifičnosti u vezi sa naznačenim karakteristikama svojinske transformacije i preduzetništva postoje u pojedinim granama: industriji, poljoprivredi, turizmu i trgovini, društvenim djelatnostima i one će adekvatno biti tretirane u pojedinim podprojektima ovog istraživanja.

U procesu velike društvene promjene koji započinje nakon socijalizma naročiti značaj imaju tradicija i kultura. Poznato je kakav kardinalan uticaj one imaju na formiranje vrijednosnih orijentacija ljudi i njihovo ponašanje. Složenost ovog uticaja obavezuje istraživača na selektivan pristup. Već data konstatacija sociologa da je komandno-plansko društvo socijalizma imalo povoljnost za održavanje svoje strukture u homolognosti socijalističke ideologije i patrijarhalnih kolektivističko-socijalističkih oblika svijesti rasprostranjenih u zaostalim društvima Istočno Evrope i u Jugoslaviji hipotetički upućuje na istraživanje korelacije između: tradicionalnih, patrijarhalnih, kolektivističkih i autoritarnih sadržaja svijesti i preduzetničke kulture.

Jugoslovenska situacija, gdje je raspad socijalizma obilježen ratom, nacionalističkim strastima, ekonomskim teškoćama i povrhu svega dugotrajnom izolacijom međunarodne zajednice sigurno će usporiti proces utemeljenja modernog društva u kojem se preduzetnička kultura prihvata kao vrijednosna orijentacija.

Naravno, to će usporiti i strukturalno, interesno i motivaciono konstituisanje *aktera promjene*. To ne znači da naše istraživanje ne treba da traga za odgovorom na ovo pitanje. Naprotiv, to je jedan od glavnih ciljeva: istraživanjem unaprijed istaknutih momenata svojine i preduzetništva u prelaznom periodu identifikovati *aktera društvene promjene*. Identifikovanjem aktera društvene promjene obavićemo još jedan važan posao: *identifikovati snage otpora* društvenoj promjeni, snage kojima odgovara zadržavanje anomijskog stanja društva, stanje haosa, kao i masu nemotivisanih, neopredijeljenih, neangažovanih - masu bezvoljnih saputnika.

Sociološka istraživanja i analize socijalizma i prelaznog perioda u socijalističkim društvima ukazuju na to da proces transformacije treba da se odvija po fazama - društvenim inženjeringom korak-po-korak.

U svim fazama treba predvidjeti mjesto i ulogu političkog, pravnog, privrednog i kulturnog faktora i njihovu međuzavisnost u cjelovitom procesu društvene promjene.

Realna su predviđanja da prva faza transformacije treba da traje do pet godina, zavisno od konkretnih prilika u pojedinim društvima.

Društva koja su predmet našeg istraživanja svakako se nalaze još uvijek u prvoj fazi pa bi bilo neophodno ovim istraživanjem utvrditi rezultat proces transformacije u okviru naznačenih područja, političkog, pravnog, privrednog i kulturnog.

Stepen uticaja naznačenih faktora posebno kao i njihova međuzavisnost i rang uticaja ukazao bi na pripremljenost druge faze transformacije i mogućnosti njenog usmjeravanja ka ostvarenju modernog - otvorenog društva.

Резюме

Научная релевантность и общественная актуальность сравнительного социологического исследования собственности и предпринимательства во время переходного состояния общества

Сложность и динамичность общественной действительности постсоциалистического развития не дает право науке и ученым ждать, чтобы положение дел "улучшилось" и тогда бы они могли с присущим ученым хладнокровием выполнять эту работу. Точно, что во время "великих перемен" с трудом можно строго соблюдать методологические требования предъявляемые научной работой, но все же наука должна выполнить желание "великих перемен", плебисцитно выраженного. Наука должна сделать возможный вклад, чтобы выяснить действительные желания человека; каково идеально-ценостное значение его желания; каковы средства подходящие для реализации желаемой цели; каковы результаты, кроме успеха, могут быть вызваны употреблением этих средств в конкретном случае (Вебер).

Социологические исследования показывают, что существует сильное сопротивление действительным переменам со стороны прежних номенклатур, иногда под видом их превращения в якобы действительного участника перемен. Однако, не смотря на все это, и другие отекчающие обстоятельства для действительных перемен, метастазы антисистемных сил неминуемы (Лазич, 1994 г.). Новые юридическо-институциональные модели действуют. Новые участники в экономической, социальной и политической структуры общества - тоже.

От соотношения этих сил и внутренних факторов, хотя не следует забывать о возможном влиянии внешнего фактора, во многом будет зависеть

направление, качество и продолжительность постсоциалистического переходного периода. В виду этого очень важно иметь научное истолкование на уровне особенно важной каузальной гипотезы. (Вебер). В этой гипотезе мы бы располагали идентификацией причины особенно при использовании сравнительного исследования, которое будет осуществляться в Югославии - Черногории, в России и в Германии, где происходит тот же процесс, но все же в разных общественно-исторических контекстах.

Путем сравнительного исследования следует уточнить какие из общих, а какие из специфических "мотивов" или "поводов" сыграли решающую роль, имели каузальное, т. е. причинное воздействие на процесс и направление трансформации социалистических систем в этих странах.

Будущее сложно прогнозировать, тем более в таких сложных процессах общественного движения. Но, последствия некоторых решений прогнозировать можно легче. Особенно если использовать социологическое исследование, которое учитывает все важные факторы, общественные изменения на макро и микро уровнях. Результаты этого исследования укажут возможное направление процесса трансформации с целью создания предпосылок для строрительства новой системы.

Комбинация нескольких элементов в процессе трансформации (бывших) социалистических обществ, особенно государства и рынка, является оптимальным решением. Центральный вопрос здесь - вопрос действует ли государство как арбитр или в качестве регулятора процесса. От этого зависит получит ли процесс разбития плюрализма собственности и предпринимательства необходимую автономию или его рациональность будет подвержена логике планового способа производства общественной жизни, что мы имели при социализме.

Ответ на этот вопрос мы должны искать прежде всего с помощью социологического анализа юридическо-институциональной модели, на выбор которой самое сильное влияние оказывала существующая власть. С помощью этого анализа следует определить уровень идентификации субъекта и предмета собственности и юридические гарантии отдельных форм собственности - частной, государственной, смешенной, затем место предпринимателя как такового, предпринимателя и предприятия в отдельных формах собственности, также и других участников предпринимательства: собственников, менеджеров и работников и, в конце, предписанную структуру принятия решения.

Следующий элемент анализа касается деловой стороны проблемы, т.е. всех существенных сторон деятельности государства, т.е. правительства в плане реализации выбранной модели; определение долгосрочной перспективы развития общества; стимулирование развития отдельных форм собственности на основе конкуренции качества; стимулирование развития положительной этики труда и мотивации; преодоление социальных проблем и конфликтов; стимулирование развития автономии предприятий и банков; стимулирование общественной дисциплины в целом и особенно явлений серой экономики и отношение государства к ней, вернее связи государства с нею.

Учитывая тот факт, что новые режимы во многом использовали националистическое узаконение при захвате власти, необходимо в сравнительном плане исследовать значение этого фактора в современном процессе трансформации с возможным прогнозированием его дальнейшего влияния - особенно в плане того, как национальная структура в анализируемых странах влияет

на структуру плюрализма собственности и развитие предпринимательства. Необходимо ли нациям и национальным меньшиствам, которые находятся в "немилости" у существующих властей, сильнее развивать предпринимательский дух именно из-за более слабых связей с властью и замечает ли из-за того у них более высокая степень предпринимательской автономии.

Государство должно сыграть ключевую роль в реализации открытия общества миру, особенно развитому Западу. Бесспорно, что прилив иностранного капитала необходим в процессе трансформации, но он может использоваться нерационально и с целью усиления экономического и политического могущества существующей власти, а не с целью развития плюрализма собственности, т.е. ускорения приватизации собственности и создания надежных основ для развития рыночного хозяйства и в соответствии с этим - предпринимательства. Здесь встает вопрос отношения к Западу и его требованию "неэквивалентного обмена" и контроля.

Анализируя указанные элементы мы приходим к ответу на вопрос имеет ли государство по-прежнему "целевую функцию воспроизводства условий, в которых сохраняются необходимость командно-планового посредничества, а в связи с этим и его монополии.

Необходимо затем сделать "снимок" формирования структуры собственности в течение переходного периода в анализируемых странах и соответствующей ей институциональной и политической надстройки, давая оценку насколько они освобождают предпринимательскую инициативу. Здесь очень важно идентифицировать те силы, которые оказывали решающее влияние на перераспределение предмета социалистической собственности, с одной стороны; и кто стал новым владельцем этого предмета, с другой стороны. Возникает ли ситуация, когда группировки, которые захватывают политическую власть после краха социализма получают и экономическую власть (экономическое могущество). Воздействие оформленных форм собственности на социальную структуру общества и общественных процессов в целом как обратное влияние собственности на институциональную, политическую и социальную структуру тоже неизбежный аспект социологического исследования. Наряду с трансформацией предмета социалистической собственности, особенно в развитии частной собственности, участвовали и другие субъекты в создании основ для отдельных форм собственности (иностранный капитал, капитал людей из диаспоры, серая экономика и т.д.). Ответы на данные вопросы дадут возможность установить пути трансформации собственности и ее результат с точки зрения оформления главных форм собственности, структуры новых собственников, характера юридическо-институциональной и политической структуры и корреляции этих процессов с предпринимательством. Социологическая исследования в прошлом показывают, что формируется олигархическая социальная структура с сильной верхушкой с слабой центральной частью и многочисленным обедневшим дном которое находится в сильной зависимости от верхов. Такая структура характеризуется как очень противоречивая с недемократической структурой общественного могущества и кратчайшим путем к взрыву (Лазич, 1994 г.).

Конечно, очень противоречивая социальная структура не может быть адекватной общественной основой для развития предпринимательства, так как новые богачи более заинтересованы в удержании состояния беззакония, чем в стабильных условиях экономического роста.

Сравнительное социологическое исследование собственности и предпринимательства в переходный период с помощью конструкции "идеального типа" полчает теоретически фундаментальную, методологически понятную и конгерентную основу. С помощью исследования на основе оформленного "идеального типа" предпринимательства и предпринимателей, мы сможем не только установить отступления от данного процесса, возможные при абсолютно рациональному поведению, но и вскрыть причины этих отступлений. "Идеальный тип" не должен базироваться на предпосылке абсолютно рационального поведения субъекта собственности и предпринимателя в контексте экономической и общественно-политической ситуации в обществе, которое анализируем.

Коструктивные элементы "идеального типа" предпринимательства, как ми уже показали теоретическим анализом, следующие: творческая сила (оптимальное и по-новому соединении самых важных факторов производства, т.е. конкретной деятельности в данных общественных ситуациях); конкурентность (качество и современная конкурентность на основе технологической интенсивности, т.е. количества знаний, которые содержатся в продукции и в ведении дел в отличие от прежней модели конкурентности на основе обеспеченности естественными ресурсами и на основе цен, автономии предприятия), доход (уверенность в том, что успех будет в руках тех, которые сделали наибольший вклад но больше всех и рисковали); развитие (появление шансов для развития, планирование, капиталовложение); открытое общество (стремление к современному обществу, динамическому обществу в котором будет проявляться творческая сила большинства граждан, система ценностей и культуры со всеми специфическими черами конкретного общества, автономия отдельных сфер а не тоталитаризм).

В связи с указанными идеально-типичными характерными чертами следует сделать социологических анализ юридическо-институциональной структуры, оформленной до настоящего времени в переходный период. В соответствии с этим необходимо сделать анализ деловой стороны общественной жизни и труда а это означает - установить новую структуру предприятия в отдельных формах собственности: технико-технологической обеспеченности; кадровая и образовательная структура; экономические результаты; планирование и капиталовложение, стиль руководства и отношение к государству в целом.

Результаты эмпирического исследования покажут рациональную обоснованность предпринимательства как такого в переходный период, а также и рациональность поведения субъекта собственности и предпринимателя в соответствии с духом предпринимательства.

Когда мы говорим об "идеальном типе" следует иметь в виду указанные выше характерные черты: необходимость к риску; вера в себя и храбрость; необходимость независимости и автономии; мотивация, энергия и участие.

Оформление предпринимателей особенной общественной группой является важным показателем внедрения предпринимательского способа мышления, стиля жизни, действия и влияния на общество. Поэтому задачей данного социологического исследования является и следующее: с помощью предпринимателей как потенциальных членов автономной предпринимательской группы, с помощью средств, которыми они располагают, принятой системы ценностей, способа влияния на общество и сложившихся внутри и межгрупповых отношений ответить на вопрос в какой степени предприниматели оформили

отдельную общественную группу не смотря на форму собственности в рамках которой реализуют свою предпринимательскую деятельность.

На основе результатов указанного исследования предпринимательства и предпринимателей получим точные эмпирические показатели степени влияния собственности, с одной стороны, и влияния предпринимательства, с другой стороны, на дифференциацию в обществе в переходный период. Это не будет простой констатацией согласованности и отступления от "идеального типа", а выяснение причины такого поведения с обозначением направления дальнейшего развития общества, в котором предпринимательство будет в основе дифференциации в обществе.

Мы уже подчеркнули, что предприниматель только один из факторов предпринимательства. Он не может иметь успеха если предпринимательский дух и предпринимательское место не "захватили" и другие, тоже важные факторы предпринимательства: собственников, менеджеров и работников. В связи с этим, указанный "идеальный тип" предпринимательства в то же самое время является теоретически-методологической рамкой для исследования их отношения к предпринимательству.

Специфические черты связанные с указанными характерными чертами трансформации собственности и предпринимательства существуют в отдельных отраслях: промышленности, сельского хозяйства, туризма и торговли, общественной деятельности и они адекватно будут рассматриваться в отдельных разделах данного исследования.

В процессе великих общественных изменений, начинающихся после социализма, особое значение имеют традиция и культура. Известно какое огромное влияние они оказывают на оформление ценностных ориентаций людей и их поведение. Сложность этого влияния обязывает исследователя использовать селективный подход. Уже дана социологами констатация, что командно-плановое общество социализма было благоприятным для сохранения своей структуры в гомолобности социалистической идеологии и патриархальных коллективно-социалистических форм сознания распространенных в неразвитых обществах Восточной Европы, а также и в Югославии, гипотетически направляет на исследование корреляции между: традиционными, патриархальными, коллективными и авторитарными содержаниями сознания и предпринимательской культуры.

Ситуация в Югославии, где крах социализма ознаменовался войной, националистическими страстями, экономическими трудностями и, сверх того, продолжительной изоляцией от международного общества, несомненно замедлит процесс оформления современного общества, в котором предпринимательская культура воспринимается как ценностная ориентация.

Конечно, это замедлит и оформление участников перемен в плане структуры, интересов и мотивации. Это не означает, что наше исследование не должно искать ответа на этот вопрос. Наоборот, это одна из главных целей: с помощью исследования выше указанных черт собственности и предпринимательства в переходный период идентифицировать участников общественных перемен. С помощью данной идентификации мы выполним еще одну важную работу: идентификацию сил сопротивления общественным переменам, сил которым подходит сохранение состояния беззакония, хаоса, а также и множества немотивированных, неопределившихся, неучаствующих, пассивных попутчиков.

Социологические исследования и анализы социализма в переходный период в социалистических обществах показывают, что процесс трансформации должен развиваться по этапам - с помощью общественного инженеринга шаг за шагом.

На всех этапах следует предусмотреть место и роль политического, юридического, экономического и культурного фактора и их взаимоотношение в совокупном процессе общественных перемен.

Существует прогноз, что первый этап трансформации должен продолжаться до пяти лет, в зависимости от конкретных условий в конкретных обществах.

Общества, исследуемые нами, все еще на первом этапе и поэтому необходимо с помощью данного исследования уточнить результат процесса трансформации в рамках указанных областей; политической, юридической, экономической и культурной.

Особенно степень влияния данных факторов, а также и их взаимозависимость и уровень влияния показали бы готовность к второму этапу трансформации и возможности направить ее на реализацию современного - открытого общества.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бжежински, З., Велика промјена, Борба (24, 29 II 1994).
2. Болчић, С., Тегобе предузетништва, ИСИ Филозофски факултет, Београд (1994).
3. Drucer, P., Нова збиља, Нови либер, Загреб (1992).
4. Голубовић, З., Криза идентитета савременог југословенског друштва, Филип Вишњић (1988).
5. Лазић, М., О општим узроцима криза у социјализму, Ревизија за социологију I, II (1988).
6. Лазић, М., Капитализам у еволуцији ИЦ ССРС (1988).
7. Лазић, М., Систем и слом, Филип Вишњић (1994).
8. Лазић, М. и др. Разарање друштва, Филип Вишњић (1994).
9. Максимовић, И., Трансформација својинских односа - теоријски и емпиријски аспекти (1992).
10. Пејовић, С. Луча I (1993).
11. Поповић, М. ур. Србија крајем 80-их. ИСИ Филозофски факултет (1991).
12. Пусић, В., Владаоци и управљачи, Нови либер, Загреб, (1992).
13. Schneider, ур. Провјест рада, ГЗХ (1987).
14. Милошевић, В. Силвано Б. Станковић Ф., Предузетништво и социологија, Матица Српска, Нови Сад, (1993).
15. Вукићевић С., Социологија, Београд, (1988), бр. 4.
16. Вукићевић С. Луча, Никшић, бр. 1-2 (1990).
17. Вукићевић С. Homo privatus, УР и Научна књига, Београд, (1990).
18. Вукићевић С. Луча, бр. 1, Никшић (1993).
19. Вебер, М. Привреда и друштво, Просвета, Београд, (1976).